

Lene Tanggaard & Svend Brinkmann

Hvad vi taler om, når vi taler om kreativitet

Resumé

*Kreativitet og innovation er nogle af de i øjeblikket mest fejrede begreber. Csikszentmihalyi skriver i 2006, at kreativitet ikke længere er en luksus for de få, men en nødvendighed for alle. Og Sawyer (2012) hævder i sin nye bog med titlen *Explaining Creativity*, at kreativitet og evnen til at være opfindsom og bruge sin fantasi er de ypperligste menneskelige kompetencer overhovedet. Man kunne dog med lige så stor ret hævde det modsatte: At menneskets fremmeste evne er evnen til at standardisere og stabilisere en verden, der ellers konstant er i forandring. Mange kreativitetsforskere glemmer, at opfindsomhed og innovation kun giver mening på en baggrund af rutiner og stabilitet, som det ofte kræver en stor indsats at opretholde. På den baggrund vil vi gøre følgende to ting i denne artikel:*

- 1) *Argumentere for, at kreativitet vokser ud af rutine- og vanemæssige praksisser – og at disse rutiner og vaner i forskellige kulturelle sammenhænge er under pres*
- 2) *Argumentere for, at de rutine- og vanemæssige praksisser med fordel kan undersøges fra et hverdagsforskningsperspektiv.*

Nøgleord: Kreativitet i forskningspraksis, Facebook, pragmatisme, hverdagsforskning.

Kreativitet i et hverdagsforskningsperspektiv

Det meste af det, jeg ved om at skrive, har jeg lært ved at løbe hver morgen – altså på den fysiske og praktiske måde. Hvor hårdt kan jeg egentlig presse mig selv? Hvor meget hvile er passende, hvornår bliver det for meget? Hvor langt kan jeg med rimelighed gå, og hvornår bliver jeg for stædig? Hvor meget skal jeg være opmærksom på verden omkring mig, og hvor meget skal jeg fokusere på mit eget indre? I hvilket omfang skal jeg tro på egne evner, og hvornår bør jeg begynde at tvivle på mig selv? (Murakami, citat fra bogen “Hvad jeg taler om, når jeg taler om at løbe”, p. 85).

Denne artikel søger at råde bod på det faktum, at vi ikke ved ret meget om, hvad der fremmer eller hæmmer kreativitet i menneskers hverdagsliv anno 2012. Dernæst argumenterer vi for, at rutiner og vaner er forudsætningen for, at mennesker får nye ideer, som de kan realisere efterfølgende. Men først lidt om kreativitetsforskningens hverdagsbias. Hvorfor skeler man så lidt til menneskers hverdagsliv,

når forskningen forsøger at udsige noget om menneskers kreativitet?

Et umiddelbart svar er, at den overvejende del af kreativitetsforskningen er baseret på studier af menneskers svar på test i divergent tænkning (se Sawyer 2012 for en gennemgang). Det vil sige test, hvor man typisk, i mere eller mindre kunstige situationer konstrueret til lejligheden, bliver bedt om at identificere en række alternative brugsmuligheder af hverdagsgenstande. Et eksempel på det er Susa & Benedicts (1994) studier af børns svar på en test, hvor de bliver bedt om at finde alternative brugsmuligheder til en spole af træ. Et af de store problemer med disse test er, at de savner økologisk eller ekstern validitet. Zeng og kollegaer beskriver således i en artikel fra 2011 om begrænsningerne ved test i divergent tænkning, at testene ofte rammer ved siden af i forhold til brugbarhed i hverdagslivet. Som eksempler fremhæver de, at et kreativt svar i en test af divergent tænkning og alternative brugsmuligheder af eksempelvis en mursten legitimt kan være at sige, at stenen kan smides i hovedet på gamle damer på gågaden. Det er et divergent svar og en alternativ måde at bruge mursten på, men det er ikke særligt værdifuldt, fordi det netop bryder med alle eksisterende konventioner. Vi kan altså ikke være sikre på, at de mennesker, der svarer mest divergent på testene, også er dem, der bidrager med nyskabende og værdifulde ting og praksisser i det liv, de lever. At tænke divergent er med al sandsynlighed kun et blandt mange aspekter af, hvad det vil sige at skabe noget nyt – hvad enten det handler om at have skabt en ny slags solcreme, der beskytter mod solen, undervise på nye måder, der bidrager til, at eleverne lærer noget mere eller at lede på en måde, så mennesker arbejder bedre. Det nye er kun kreativt, hvis det er *relevant* og *værdifuldt* nyt i en given sammenhæng. Sawyer (2012) understreger, at man i denne mere sociokulturelle forståelse af kreativitet er optaget af at identificere forskellige idealer for kreativitet i forskellige prak-

sisser, men også af at måle og vurdere kreativitet med afsæt i kriterier, der hentes fra den sociale praksis, man undersøger – snarere end i mere løst koblede test. Et eksempel på dette er Jalil & Boujettif (2005), der har undersøgt Nobel-prismodtageres livshistorier for at finde nøglen til deres kreative bedrifter, eller Csikszentmihalyis (1996) interviewundersøgelse, der indkredser betingelser for 91 anerkendte kunstnere, forfattere og videnskabsfolks kreative bedrifter. Der findes således studier af kreativitet, der tager et bredere afsæt, end testlogikken tilsiger. Dog viser en nylig oversigt over kreativitetsforskningen (Kahl, Hermes da Fonseca & Witte, 2009), at de fleste Ph.d.-afhandlinger i feltet er baseret på kvantitative undersøgelser med brug af spørgeskemaer eller test, mens antallet af kvalitative afhandlinger er faldende, målt i forhold til tidligere opgørelser (Wehner, Csikszentmihalyi & Magyari-Beck, 1991).

Denne artikel har derfor som ambition at bidrage til en tilsyneladende påkrævet og genvitaliseret udforskning af, hvad der hæmmer og fremmer udviklingen af det nyskabende og værdifulde i netop hverdagslivet. I den bestræbelse vil vi tillade os at bruge eksempler fra vores eget og andres hverdagsliv. Når Murakami i citatet ovenfor fra bogen om løb kan hævde, at det meste af det, han ved om at skrive, er hentet fra hans egne løbeerfaringer, så parafraserer vi ham og hævder, at det meste af det, vi ved om kreativitet og manglen på samme, er hentet fra vores eget hverdagsliv og de erfaringer, vi gennem forskning har akkumuleret om andres hverdagsliv. Inden da vil vi opholde os ved en beskrivelse af den tilgang, vi har valgt i udforskningen af, hvad der fremmer og hæmmer kreativitet.

Snubledata og forskning i hverdagsliv

Kan det være legitimt rent videnskabeligt at tage udgangspunkt i eksempler fra eget hverdagsliv? Kan sådanne beskrivelser og historier være andet end subjektive anekdoter? Inspi-

reret af Brinkmann (2012a) vil vi her forsvare brugen af hverdagslivseksempler som forskningsmateriale. Med sådanne eksempler tænker vi ikke bare på kvalitative data, som er tilvejebragt af informanter, der er blevet instrueret i at føre dagbog eller på anden vis registrere forhold i deres hverdagsliv. Vi tænker i stedet på materialer, som er en del af forskerens eget liv: Oplevelser, episoder, begivenheder, samtaler, forbrugsgenstande, kulturelle objekter som bøger, film, musik samt medieformidlede historier, som man møder. Hverdagslivsforskning – som den præsenteres og praktiseres i denne artikel – er altså forskning, som tager udgangspunkt i noget, som ville have været en del af forskerens liv alligevel, altså også selvom det ikke var blevet gjort til genstand for en forskningsproces. Vi er begyndt at tale om det materiale, der analyseres i denne type forskning, som *snubledata*. Snubledata er data, man falder over: En samtale, der bliver hængende i ens opmærksomhed; iagttagelser fra arbejdet eller børnenes daginstitution, der forekommer mærkelige eller interessante; reklamen, der provokerer og måske vækker vrede, uden at man helt ved hvorfor. Eksemplerne på snubledata i hverdagslivet er nærmest uendelige og bevidner, at alt principielt kan siges at være data (Latour, 2005); at “data er alle vegne” (Freeman, 2004).

Ud fra denne tilgang er det at snuble ikke dårligt. At snuble (i overført betydning) er derimod en forudsætning for at kunne finde ind i den sociale verden på interessante måder. Det er gennem en snublen, at den sociale verden kan vise sig frem og bryde med den vanemæssige ageren, som karakteriserer størstedelen af hverdagslivet. Vi bygger dette på en pragmatisk epistemologi, som især udvikledes af John Dewey (fx 1938): Størstedelen af vores liv er baseret på vaner og rutiner (som i de seneste årtier især er blevet betegnet “tavs viden”), og tænkning og refleksion nødvendiggøres først i det øjeblik, at den vanemæssige praksis ikke kan fortsætte uændret. Det, vi kalder

tænkning, er i det pragmatiske perspektiv et forsøg på at genoprette en ubalance – efter at være snublet – at kunne forstå det, der først forekommer uforståeligt, i sidste ende for at kunne handle mere adækvat i forhold til det. Al viden er ifølge pragmatismen forbundet til handling; enten direkte (fx i aktionsforskning) eller indirekte, når vi fx opbygger intellektuelle redskaber, “tænke-teknologier”, der skal sætte os i stand til at mestre nye situationer i fremtiden (Brinkmann, 2006).

Ifølge pragmatismen er den grundlæggende erkendelsesform derfor hverken induktiv (hvor man går fra mange enkeltiagttagelser til en generel forståelse) eller deduktiv (hvor man afprøver teoretiske hypoteser på “den empiriske verden”), men abduktiv. Den abduktive slutningsform tematiseres især af filosofen C.S. Peirce i slutningen af 1800-tallet, men er meget tæt på det, Dewey (1938) kaldte “inquiry”. Den kan også kaldes “slutning til bedste forklaring”. Man abducerer i snuble-situationer, dvs. situationer, hvor man oplever et sammenbrud (eng. ‘breakdown’) i sine forståelses- eller handlemåder. Det kan være i alt fra de mindste hverdagssituationer (“hvorfor hilste han ikke på mig, da vi gik forbi hinanden?”) til de allerstørste geopolitiske situationer (“hvorfor blomstrede religiøst begrundet terrorisme op i starten af 2000’erne?”). Når vi har et X, der fremstår uforståeligt, består abduktion i at sige: “Jeg forstår ikke X, men hvis Y er tilfældet, giver X mening. Derfor kan jeg foreløbig hævde X”. Dette er slutning til bedste forklaring. Det er ikke en slutningsform, der er logisk gyldig i streng forstand, men den besidder stor økologisk validitet, idet den konstant anvendes i hverdagslivet, hvor den ikke kunne undværes.

Abduktion er også en slutningsform, der i sig selv har indbygget et kreativt moment. At formulere det Y, der kan være tilfældet, for at få X til at give mening, er en kreativ handling. Det er især her, at der kommer et kreativt element ind i enhver abduktiv forskningsproces, og hvor forskeren må anvende

sin “sociologiske fantasi” (Mills, 1959) til at udvikle en forståelse, der får det observerede til at give mening. Andrew Abbott har som en af de relativt få beskæftiget sig indgående med det kreative element i det metodiske fortolkningsarbejde, og han taler i den forbindelse om forskellige *heuristikker*. Heuristikker er hjælperedskaber, der skal få den sociologiske fantasi i gang (Abbott, 2004, s. 4) – en slags tricks eller “tænketeknologier” til at skabe nye idéer, herunder idéer til hvad der kan gælde som en adækvat fortolkning (“Y”), der muliggør forståelse af noget (“X”) (“Hvis Y er tilfældet, er X forståelig”). Abbott skelner bl.a. mellem søge-heuristikker og argument-heuristikker. De førstnævnte låner på kreativ vis forståelser fra andre felter, der kan bruges i givne fortolkninger. Hvis man undersøger ægteskabsrelationer kan man fx finde inspiration i forskning om økonomiske og erhvervsmæssige forhandlinger ud fra en analogi, der fortolker et ægteskab som en økonomisk-finansiel transaktionsproces. En almindelig søge-heuristik er at låne metoder og modeller fra andre områder, og Abbott nævner fx, hvordan samfundsforskere gennem det tyvende århundrede har lånt økologiske modeller og metoder fra biologisk systemteori til at forklare samfundsliv.

Den anden hovedtype af heuristikker er argument-heuristikkerne. Det kan fx være problematisering af det åbenlyse (Abbott, 2004, s. 123). Især når man undersøger sit eget samfund, kan det være nødvendigt at gøre det trivielle og kendte til noget mystisk og fremmedartet, for at man kan se det med andre øjne og forstå det på nye måder. En anden og lignende heuristik er “omvendning” (eng. “reversal”), hvor man prøver at vende vante sammenhænge på hovedet. Hvad sker der fx, hvis man (som Ray McDermott) forestiller sig, at det ikke er børn, der erhverver sig indlæringsvanskeligheder, men kategorien “indlæringsvanskelighed”, der erhverver sig børn? Altså at kategorien er ude at gå i sociale, pædagogiske og politiske sammenhænge, hjulpet godt på vej af menne-

skelige aktører og deres institutioner, og, som en anden Pacman, konstant er på jagt efter ofre, der kan konsumeres? Ja, så får man et helt andet blik på sociale processer (læs selv hos McDermott, 1993). En tredje slags argument-heuristik er rekonceptualisering, hvor man tager det, man ikke forstår og behandler det, som om det ikke var X, men fx Z. Hvad sker der fx, hvis vi fortolker kriminalitet som samfundsopretholdende snarere end samfundsnedbrydende? Det kan være, som visse funktionalister mener, at kriminalitet udløser kollektive fordømmelser, der stadfæster samfundets normer som sådan? Sådanne rekonceptualiseringer er samfundsforskningen fuld af, og de har ofte givet anledning til omfattende og frugtbare forskningsprogrammer.

I hverdagslivsforskning kan sådanne heuristikker anvendes, men der er principielt ingen grænser for, hvad der kan inspirere til formuleringen af begreber og teorier, der muliggør en forståelse af verden. Murakami lærer om skrivning ved at løbe – en slags kreativ grænssekrydsning – og vi inspireres i vores forskning bl.a. af filosofi og skønlitteratur (bl.a. Murakami). Dette gør vi både for bedre at kunne snuble, og for at kunne genoprette balancen, når vi oplever forståelsessammenbrud. Det første er også vigtigt: For sommetider er problemet ikke, at man snubler, men at man *ikke* snubler! Her kan anvendes forskellige teknikker (fx dekonstruktion, afselvfølgeliggørelse, mysterieskabelse; se fx Alvesson & Kärreman, 2011) til at se hverdagslivet i et nyt lys på en *Unheimlich* facon. Dette gør, at man kan snuble i hverdagslivet for at få det til at åbne sig op og blive genstand for kvalitative analyser.

Før vi går videre til kreativitet og hverdags-eksemplerne, kan vi opsummere og sige, at der i hvert fald er fire gode grunde til at lave denne type hverdagslivsforskning, hvor man tillader sig at snuble i ting, som alligevel er en del af ens liv, for dermed at gøre dem til genstand for forskning:

(1) Det giver en privilegeret adgang til bestemte fænomener (men selvfølgelig ikke til alle fænomener). Nogle fænomener er af en sådan beskaffenhed, at de kun kan studeres "indefra". Dette er rendyrket i nyere tid af de såkaldte autoetnografer, der opfatter sig som værende på feltarbejde i eget liv. Løgn og fortællinger, skyld og skam, og andre intime livsforhold, kan have en karakter, hvor fænomenerne har sider, der kun kan analyseres af den, som har gennemlevet episoderne. Men også alle mulige andre fænomener har en "underside", som bestemt ikke er den eneste side af et fænomen, men som ofte er relevant at få belyst, og hvor en sensitiv forsker med udgangspunkt i eget hverdagsliv ofte kan give mange nuancer. C. Wright Mills (1959) anbefalede sine læsere at arbejde i krydsfeltet mellem den sociale verdens historie og forskerens egen biografiske historie, for på den måde at kunne lade "public concerns" møde "personal troubles" (se også Denzin, 1997).

(2) Det garanterer, at forskningen er eksistentielt betydningsfuld for mindst en person. Der publiceres i disse år en enorm mængde forskningslitteratur – ikke mindst om kreativitet – og det er nok ikke helt forkert at sige, at en stor del af denne er en form for "pligtforskning", hvor forskeren publicerer sine "resultater" for at leve op til publikationspresset. Man satser på det sikre og desværre ikke altid på det væsentlige. At tage udgangspunkt i forståelses-sammenbrud og snubledata fra hverdagslivet er garanti for, at forskningen er eksistentielt meningsfuld for i hvert fald én person – forskeren – hvilket øger sandsynligheden for, at andre også vil finde det interessant og betydningsfuldt.

(3) Denne type forskning er praktisk realiserbar i en travl hverdag med stadig mindre tid til store forskningsprojekter. Dette er et praktisk hensyn, som bestemt ikke er ligegyldigt. Mange metodebøger er skrevet med henblik på

store, ideelle projekter, der er veldesignede og med masser af ressourcer til interview, transskribering, feltarbejde og kodning osv., men i virkeligheden er rigtig megen forskning small-scale, fleksibel og baseret på en pludseligt opstået mulighed. Her må man være dygtig til at analysere mindre, konkrete fænomener på måder, der ikke levner mulighed for at præ-designe studiet, idet man ikke, som i traditionelle tilgange, har kontrol over, hvordan fænomenet melder sig. Man snubler jo netop over det. Med udgangspunkt i den pragmatiske epistemologi er dette ikke nogen svaghed, men derimod en mulighed for at kunne sige noget væsentligt om den sociale verden.

(4) Hverdagsforskning er faktisk i overensstemmelse med, hvordan mange forskere arbejder (uden at de siger det højt). Vi tror, at mange forskere i virkeligheden arbejder ud fra deres eget liv. Få taler dog om det, idet der ikke findes mange metodeanvisninger, der legitimerer denne praksis. Dette er lidt ironisk, for meget tyder på, at det faktisk er de gode beskrivelser, der tager udgangspunkt i forskerens hverdagsliv, der bliver diskuteret og bevæger læseren. Som når filosofen Cheryl Misak (2005) beskriver sin oplevelse af at blive indlagt på intensivafdelingen pga. organsvigt, eller når sociologen Richard Sennett (1998) fortæller om sin samtale med Rico (søn af Enrico, som han havde interviewet mange år forinden) i et fly.

Vores ambition i det følgende er således at tage hverdagslivsforskningen alvorligt og anvende den til at belyse ressourcer og barrierer for kreativitet i et hverdagsliv anno 2012, set herfra. Vi begynder med en analyse og diskussion af, hvorvidt kreativitet har trange kår i en 'on-line' tid og forfølger herefter temaet om mesterlære, "quick learning" og Mcdonalisering af forskningen.

Fordybelse og Facebook

Hverdagslivsforskning tillader en sammenfletning af personlige og samfundsmæssige problemstillinger. Vi har tidligere beskrevet, hvordan kreativiteten er kommet på den samfundsmæssige dagsorden og helt aktuelt beskrives som en ypperlig menneskelig kvalitet og som en slags håbskategori midt i globaliseringens pres på konkurrenceevne og effektivitet. Men kan man godt være kreativ, når det skal gå hurtigt og være effektivt? Kan man fordybe sig og gå på Facebook samtidigt?

I sin bog *Notebooks of the mind* beskriver Vera John-Steiner (1997) en række betingelser for kreativitet. En af dem er fordybelse og dyb koncentration om det område, hvor man forsøger at bidrage med nye ideer. Hun opdager dette gennem et studium af kendte forfattere og kunstners biografier, heriblandt den franske fysiker Pierre Curie, der sammen med sin hustru Marie Curie modtog Nobelprisen for sin opdagelse af radium. Marie Curie fortæller i bogen om sin mands arbejde: "It seems to me, that already from this early youth it was necessary for him to concentrate his thought with great intensity upon a certain definite object, in order to obtain precise results, and that it was possible for him to interrupt or modify the course of his reflections to suit exterior circumstances" (p. 47). Dyb, stædig og uforstyrret koncentration var altså et af Pierre Curies redskaber, og denne pointe er også understreget og reflekteret i eksempelvis Howards Gardners beskrivelser i bogen "Extraordinary Minds" fra 1993, hvor det fremhæves, at Sigmund Freud, psykoanalysens grundlægger, ofte isolerede sig på sit værelse og elskede at være alene.

Men hvordan er betingelserne for en sådan fordybelse anno 2012? Hvis vi vender blikket mod vores eget hverdagsliv som forskere, så er det blevet sværere at være alene – vi skal være tilgængelige og helst kunne samarbejde på tværs af institutioner og fagligheder. E-mails strømmer ind i indbakken, sms'er fra journalister, kollegaer og familie skal besvares,

Facebook kalder på at blive tjekket og måske skal LinkedIn og Twitter også lige opdateres. Der mangler ikke forstyrrelser og tilbud om at blive forbundet i mere eller mindre relevante netværk. Arbejdsmailen kan tjekkes konstant, selvom vi er i supermarkedet eller taler med en god ven, vi ikke har set længe. Nogle af os får et regulært oplevelseskick af hele tiden lige at tjekke nyhedssites, mails, Facebook – eller af at poste mere eller mindre ligegyldige nyheder om os selv på diverse sites på nettet. I marts snublede Lene så meget i denne fordybelsesproblematik, at hun besluttede sig for at skrive om det.

Den konstante distraktion

Det kunne være en hvilken som helst dag. Jeg har besluttet at få taget hul på en ny artikel. Børnene er sendt af sted i skole. Jeg har fem timer. Kl. 13 skal jeg videre – jeg har lovet at holde foredrag og workshop for en gruppe lærere og skoleledere i Fredericia om kreativitet i skolen. Computeren er tændt. Der er stadig kaffe på kanden. Word-programmet er åbent, og den lille tekstmarkør blinker. Skriver et par ord. Jeg registrerer, at computeren automatisk er gået over på tekststypen Calibri. Det generer mig. Jeg vil hellere skrive i Times New Roman. Jeg skynder mig at ændre det. Skriver lidt flere ord. Imens jeg skriver, kommer jeg i tanke om tøjlet i tørretumbleren. Skulle jeg ikke lige lægge det sammen? Jeg kommer sent hjem, og jeg ved, at fodboldtøjlet skal i brug i eftermiddag, når mine sønner skal til fodbold. Må hellere få det ud og lagt sammen, så drengene kan finde det. Bør de i øvrigt ikke selv gøre det snart, tænker jeg. Går ned i kælderen for at ordne det. 15 minutter senere er jeg tilbage ved computeren. Sidder lidt. Jeg synes, det er svært at komme i gang med noget nyt. Det er meget nemmere at fortsætte på noget, der allerede er skrevet. Kommer i tanke om, at jeg skal betale kontingent til håndboldklubben. Tager min iPhone frem. Jeg bruger tit notesblokken. Jo ældre jeg bliver og jo mere om ørerne, desto

sværere er det blevet at huske ting. Jeg må hellere få skrevet en note om kontingentet. Det er så pinligt ikke at få det betalt til tiden. Når også lige at sende en e-mail til en kollega om en lovet mus-samtale og at svare en af mine specialestuderende på et spørgsmål om hendes metodeafsnit. Griber mig selv i at begynde at svare på de andre mails, der venter. Imens mærker jeg en snigende frustration over, at jeg lader mig kaste rundt af alle disse distraktioner. Hverken vasketøjet eller kontingentet er vigtigt lige nu – og kan altid ordnes. De studerende finder ofte svarerne selv, hvis jeg venter lidt med at svare. Hvorfor kan jeg ikke disciplinere mig selv til at skrive i hvert fald mindst to timer og så ordne de andre ting i en pause? Anstrenger mig for ikke at se de visne blomster i vasen i stuen og tvinger hovedet ned i teksten. Får fat og begynder at skrive. Beslutter mig for at skrive mindst et par sider og sende udkastet til min kollega. Imens kan jeg tænke videre over teksten, og forhåbentligt skriver min kollega også videre på teksten. Den skal handle om, hvad der fremmer og hæmmer kreativitet. Måske er det ikke bare mig, der lader mig forstyrre, og bliver forstyrret, hele tiden. Måske er det en af tidens største kreativitetshæmmere?

Hvis vi vender blikket mod de indledende fortællinger om den dybe koncentration, der er en af ingredienserne i opskriften på at vinde en Nobelpris, så er det naturligvis svært at vide, om ikke også Pierre Curie og Sigmund Freud blev og lod sig forstyrre? Det var måske ikke af Facebook eller af vasketøjet og studerende, men så af bladene på træerne eller længslen efter en tur på café? Men de var gode til at skabe sig plads til at kunne koncentrere sig. I dag er det ikke kun bladenes bevægelser på træerne, men også de lokkende tilbud om forbindelser på Facebook for slet ikke at tale om nødvendigheden af mange undervisningstimer, administration, dokumentation og kontrol, der er udfordringen i et forskerliv. Men kan sådanne distraktioner også være brugbare? Det er der faktisk noget, der tyder på.

Når vi springer over

Teorier om inkubation hævder, at hjernen arbejder videre med en problemstilling, når vi netop laver noget, der ikke umiddelbart har forbindelse til den problemstilling, vi arbejder med. Inkubation anvendes som betegnelse for ubevidste, uguidede processer, der pågår, mens vi løser et problem eller står med en udfordring. Inkubationen består ofte i formuleringen af det “Y” i abduktionsprocessen, der giver en forståelse af det, der endnu ikke er forstået (“X”). Det mest berømte eksempel på inkubation kommer fra den græske matematiker Arkimedes. Sawyer beskriver eksemplet i sin bog *Explaining Creativity*. Arkimedes var blevet bedt om at løse et problem for sin fætter, kongen i Syracuse. Kongen havde fået en krone af guld, men han fattede mistanke om, at den måske var lavet af sølv og blot betrukket med et tyndt lag guld. Arkimedes måtte ikke ødelægge eller skære i kronen, men en dag i badekarret gik det pludseligt op for ham, mens han selv sank ned i vandet, at guld er tungere end sølv – og at et objekt med større massefylde flytter mere vand. Han var så begejstret, at han løb ud og råbte “Eureka”, der betyder: “Jeg har fundet det”.

Forskere har siden forsøgt at efterprøve inkubation, men ingen har for alvor fået skovlen under selve fænomenet. Wells (1996) finder dog gennem et interviewstudium med deltagelse af 213 professorer, at deres kreative produktion (målt på antallet af publikationer) var positivt korreleret med en slags forceret inkubation. Disse forskere havde ganske enkelt en arbejdspraksis, hvor de bevidst lod deres manuskripter ligge, hvis de var gået i stå. De fortæller, at det var i disse perioder, at de ofte fik de gode ideer. Tilsvarende konklusioner går igen i bogen *I bad med Picasso – sådan bliver du mere kreativ* (2012). Her fortæller Jørgen Leth, dansk journalist, forfatter og Tour de France-kommentator, at han går en lang tur hver morgen for at komme i skrivemodus, DJ Kenneth Bager tager et bad, når han står med

en vanskelig udfordring. Andre sover, løber, holder pauser og opsøger inspiration andre steder end i selve arbejdet. Og selvom vasketøj og blomstervanding lyder mindre eksotisk, så kan disse overspringshandlinger transformeres til kreative brud, der giver ny energi til arbejdet. Den overordnede pointe er dog nok, at systematikken eller den bevidste brug af de kreative brud afgør, hvorvidt pausen eller distraktionen bliver kreativtetsbefordrende. Man skal jo netop tilbage til manuskriptet og skrive videre på et tidspunkt, før vi kan hævde, at pauser er kreativtetsbefordrende. Ellers er de bare pauser.

Systematikken omkring de kreative brud peger også på noget af det, som nogle kreativtetsforskere (som tidligere nævnt) kan risikere at overse. Nemlig rutinerne og vanerne, der danner baggrund for, at bruddet, distraktionerne og pauserne bliver brugbare. Modsat udgør det at gå på Facebook (hvad enten der er forskerne, der gør det, eller de studerende i undervisningen) blot forstyrrende elementer. Eller: Det giver kun mening at tale om at snuble, hvis der forinden er en ikke-snublende gang. Så man bør altså øve sig på at opbygge de rutiner og vaner, der danner baggrund for de kreative brud. Med andre ord kan vi oparbejde en systematik omkring dem. Derudover bør man øve sig i at finde plads til fordybelsen. Så Lenes hverdagserfaringer med distraktionerne viste sig altså at være ganske almene. Her er pointen, at vi sagtens kan snuble over disse egne erfaringer og lade dem blive indgangen til at reflektere mere alment over kreativtetsproblematikker. Eksemplerne med netop inkubation viser jo i øvrigt også, at kreativtetsforskningens eksperimenter er inspireret af den græske mytologis "hverdagsberetninger".

Mesterlære og Quick Learning

Vi har lært, at fordybelsen er en central komponent af kreativiteten, mens distraktioner med lidt held kan udvikle sig til kreative brud. Men hvad skaber betingelser for fordybelsen og de

længerevarende ophold ved det, vi kender? Et helt enkelt spørgsmål kunne være: Hvor og hvordan lærer man at opholde sig længe ved det samme?

I Vera John-Steiners bog *Notesbook of the mind*, der er dedikeret til en udforskning af kreativitetens væsen, indgår som et slags svar på denne problematik, et helt kapitel om mesterlære. Her nævnes eksemplet med Pierre Curie, og angående fordybelsens betingelser konstaterer John-Steiner: "Such a focused attention necessary for outstanding scientific work, has rarely been encouraged in the context of a class-room" (1997, p. 47). Klasseværelser er fyldt med afbrydelser, er ofte også fyldt med mange mennesker og hurtige skift mellem fagene. Mange, der holder af fordybelsen, kan således finde det kedeligt eller uinteressant at være i et klasseværelse, og John-Steiner skriver, at adskillige forfattere, kunstnere og forskere i deres erindringer og fortællinger er forbavsende tavse om deres oplevelser i skoletiden og i klasseværelset, mens de til gengæld ofte fortæller om værdien af en slags personlig undervisning, der mere eller mindre direkte har taget form af en slags mesterlære (se også Lave, 2011).

I dag er klasseværelser mere end nogensinde før fyldt med mennesker og afbrydelser. Ja, vi lever sågar i en tid, der ikke bare nyder fast-food'ens bekvemmeligheder, men også er mere til quick-learning end til mesterlære. Igen kan vi anvende lidt snubledata. På psykologistudiet på Aalborg Universitet bliver de studerende jævnligt bedt om at evaluere undervisningen. Denne evaluering har ofte karakter af en slags tilfredshedsmåling, men den kan indimellem være lærerig læsning. Således er det ikke uvanligt, at studerende brokker sig over lange forelæsninger. Som en af dem skrev i en kommentar: "Jeg fatter ikke, hvordan eksperter i læringsteori kan finde på at forelæse i to timer, når forskningen har vist, at vi ikke kan koncentrere os i mere end 20 minutter ad gangen". Den studerende fandt ikke anledning

til at referere til denne forskning, men det synes at være blevet et alment dogme, at vi ikke kan koncentrere os i mere end 20 minutter. Igen kan vi reflektere over dette med inddragelse af snubledata: I forbindelse med forberedelse til en workshop på en konference fik den ene af denne artikels forfattere således tilsendt en vejledning i at lave såkaldte "aktiverende workshops". Heraf fremgik følgende udsagn: "Hvis dit budskab skal gøre en forskel i deltagernes hverdag og arbejdsliv, er det vigtigt, at du formidler kortfattet og præcist. Vælg 2-4 pointer, der kan opstilles på 1-2 slides. Sørg for, at du er på i maksimalt 15-20 minutter". Det er muligvis rigtigt, at vi har fået det svært med at koncentrere os i mere end 20 minutter ad gangen, men er vi sikre på, at det kun får værdi for deltagernes i deres liv, hvis det ikke varer mere end 20 minutter? Det er som om, der spreder sig en uanfægtet hastighedsideologi, hvor hurtighed er godt, langsomhed at foragte og høj fart = gennemslagskraft.

Talrige forskere har dog beskrevet og dokumenteret, at kreativitet ikke kan forceres. Teresa Amabile (1996) beskriver det i sin forskning om relationen mellem motivation og kreativitet. De ydre påbud om at blive hurtigt færdigt er sjældent lige så virksomme kreativitetsingredienser som det selv at være optaget af noget – for sagens egen skyld. En deadline eller et mindre pres kan godt få os til at oppe os og yde mere, men er der tale om et konstant pres, der opleves som ydre og instrumentelt, hæmmer det kreativiteten. John-Steiner lader den franske fotograf Henri Cartier-Bresson sige det samme: "The potential of every human of becoming an artist remains unfulfilled without the individual's acquaintanceship and immersion into the artistic traditions of the past, and the distinctiveness of his culture". Og John-Steiner udfolder pointen yderligere med et eksempel om Mozart og mesterlære: "It is known that the elder Mozart devoted himself totally to his son's musical education, and the father's expectations were enormous" (Ibid.,

p. 40). En mester kan være både en forælder, en lærer eller et andet dedikeret menneske, og intet tyder på hurtig effekt. I bogen konstaterer John-Steiner således: "Intellectual and artistic development is slow and it does not take place as a straight and continuous process". (Ibid., p. 51).

Sennett har på lignende vis i sin bog *The Craftsman* fra 2010 skrevet om mesterlære som vejen til at opnå gode resultater med et stykke arbejde, og han er af samme grund ikke videre begejstret for kreativitet, som han relaterer til en romantisk og idealistisk forskningstradition, hvor værdien af hårdt arbejde, gentagelser, rutiner, og traditioner ofte overses til fordel for en begejstring for forestillinger, fantasi, det nye (innovation) og det lette. Men der er jo ingen, der siger, at kreativitetsbegrebet for evigt behøver at være koblet til en sådan tradition, især ikke hvis det kan blokere for menneskers muligheder for at være kreative. Vi har selv i flere bøger og artikler advokeret for værdien af mesterlære for kreativitet – eksempelvis for det forhold, at man kun kan identificere det nye, hvis man kender det gamle, og at det er nemmere at improvisere, hvis man kender sit manuskript. Mange beskrivelser af kreative personers liv (og hermed menes personer, der har bidraget med værker og betydningsfulde produktioner til deres omgivelser) identificerer mesterlære som en væsentlig ingrediens (John-Steiner, 1987; Gardner, 1993; Hasse, 2001; Tanggaard, 2008; Tanggaard & Brinkmann, 2009; Sennett, 2010). Og mesterlæren er per definition langvarig. Det tager ifølge Sennett (2010) 10 år at blive god til noget og yderligere fem år at gøre sig håb om at bidrage med noget nyt og kreativt til et givet felt. Andreas Golder, tysk bosiddende kunstmaler, født i Rusland, siger i bogen *I bad med Picasso*, at det tog ham ni år at lære at male som de gamle mestre, og at han siden da har arbejdet på at udvikle sin egen stil. Det kreative rummer som oftest en re-kreation og genforvaltning af det gamle. I bogen fortæller forfatteren Jørgen Leth, at

han gør en dyd ud af dette ved at arbejde med “ready-mades”, som er indsættelser af tekst, materialer eller scener fra eksisterende film i egne værker. Kun de kunst- og tekstkyndige opdager denne leg med eksisterende materialer, der som hovedregel fordrer et enormt kendskab til det eksisterende. Måske er det kreativt at eksperimentere med længder på forelæsninger og skift i undervisningen. Men det er tvivlsomt, hvorvidt det fremmer kreativitet hos dem, der deltager.

McDonaldiseringen af forskningen

Vores sidste eksempel kommer fra forskerhverdagen. Vi er begge optaget af kvalitativ forskning og redigerer bl.a. tidsskrifter og bøger om emnet. Derfor læser vi rigtig mange forskningsartikler, hvor en kvalitativ tilgang er anvendt, og vi er på det seneste blevet slået af den standardisering, mange artikler fremviser. Som vi nævnte ovenfor, fremstår megen forskning i disse år som pligtforskning, idet der er et stort publikationspres på forskerne. Universiteter i Danmark får tilført midler alt efter hvor mange forskningspublikationer, de producerer per år, og denne styringsrationalitet har på få år bredt sig rundt i systemet og gradvist ændret mentaliteten og forholdet til viden. Derfor bliver det vanskeligere at bruge årevis på at fordybe sig i nye og uklare områder – selvom det måske var her, de største videnskabelige gennembrud kunne nås – fordi det er for risikabelt. Måske er det “spildt arbejde”, der ikke giver det store afkast i form af publikationer? Man satser i stedet på det sikre og anvender velkendte og –afprøvede skabeloner. Vi vil her betegne udviklingen som en art McDonaldisering af forskningen, som vi opfatter som en trussel mod kreativiteten.

Især sociologen George Ritzer (2008) har beskrevet McDonaldiseringen af samfundet på en måde, der har inspireret mange andre til at analysere mere specifikke felter ud fra McDonaldiseringsfiguren. Nancarrow og kolleger analyserede således kvalitativ markedsforsk-

ning specifikt som en McDonaldiseret praksis, og Brinkmann (2012b) udvidede perspektivet til at gælde kvalitativ forskning som sådan. Her vil vi opridsse fire aspekter af McDonaldiseringen og vise, hvordan den risikerer at kvæle muligheden for spændende og kreativ forskning. Vi fokuserer primært på kvalitativ human- og samfundsvidenskabelig forskning, idet det er denne, vi er bedst kendt med fra vores forskerhverdagsliv, men vi antager, at lignende analyser kunne laves for andre typer forskning også.

Effektivitet er det første aspekt af McDonaldiseringen. Det handler om at vælge den hurtigste og mest økonomiske vej fra A til B. Man taler i dag om LEAN og optimering, og inden for forskningsverdenen er det især den udbredte diskurs om *metoder*, der handler om at sikre effektiviteten. Ordet metode kommer fra græsk og betød oprindeligt “vejen til et mål”. Imidlertid kan et ensidigt metodefokus føre til metode-fetishisme, hvor man ikke tillader sig at være iterativ, langsom eller fleksibel på feltets præmisser, fordi man tror, at kun det at følge metoden kan garantere et hurtigt og effektivt resultat. Problemet er naturligvis, at grundig og kreativ forskning kræver tid og tålmodighed – og sommetider må man forkaste de eksisterende metoder og udvikle andre, eller arbejde mere frit i forhold til de forskellige metoder. Metoder er blandt andet udviklet for at minimere tidsforbruget (så man ikke skal “opfinde den dybe tallerken forfra” hver gang), men man kan faktisk ikke fordybe sig, hvis alt i forskningsprocessen skal indrettes efter at minimere tids- og ressourceforbruget. Feltarbejde – der vanskeligt kan karakteriseres som “en metode”, men mere er en livs- og undersøgelsespraksis – kan eksempelvis tage måneder eller år. Vi har mistanke om, at det kvalitative forskningsinterview er blevet den mest udbredte kvalitative forskningsmetode i dag, ikke bare fordi det er en væsentlig metode (hvad det også er), men nok så meget fordi, at det tilbyder en hurtig og effektiv måde at få

“data” på. Man glemmer desværre, at det ikke er alle spørgsmål, der lader sig besvare ved at anvende denne metode, og da slet ikke i form af den “snap-shot”-tilgang, som præger megen interviewforskning, hvor man blot tilbringer en time med hver forskningsdeltager, før man er væk igen – en art effektiv kvalitativ turisme, men uden indsigt og fordybelse.

Kalkulabilitet er det næste aspekt. Det er en del af New Public Management og den tilhørende dokumentations-, evidens- og evalueringens kultur. Alt skal beregnes og fastlægges ud fra klare mål på forhånd. Dette ser man også i kvalitativ forskning, fx når det nævnes i projektbeskrivelser, at “40 mennesker skal interviewes, 20 mænd og 20 kvinder”. Det er ofte uforklaret, hvornår netop 40 (og ikke 4 eller 400) er det relevante antal, og der er tale om en efterligning af et beregnings- og rationalitetsideal, som ikke passer til den emergerende og processuelle karakter, som megen kreativ kvalitativ forskning har.

Forudsigelighed er det tredje aspekt. Det handler bl.a. om ensartethed på tværs af kontekster. Hos McDonalds skal man vide, hvad en Big Mac er, og hvor hurtigt man får den, uanset om det er i Beijing eller Baltimore. Grundtanken er “undgå overraskelser!”, men dette går jo stik imod forskningens *raison d’être*, som jo netop handler om at *søge* overraskelsen (som vi ovenfor beskrev som sammenbrud eller ‘break-down’). De mange guidebøger og manualer, der trykkes i disse år som kvalitativ metode-litteratur, bidrager til forudsigeligheden, da de fortæller, hvad man skal, uanset hvem, man undersøger, og hvad temaet for undersøgelsen handler om. Problemet er, at kvalitativ forskning, der søger at beskrive kontekstbundet erfaring og lokal meningsskabelse, ifølge sin egen natur ikke kan gøres forudsigelig. Eller, når forsøget gøres, er det i hvert fald på bekostning af kreative og kritiske elementer i forskningsprocessen.

Kontrol er det sidste aspekt af McDonaldiseringen, der nævnes af Ritzer (2008). Det handler om “de-skilling”, dvs. at man fratager mennesker færdigheder ud fra kontrolhensyn, fx ved at allokere eller eksternalisere færdigheder til teknologier (der selvfølgelig også er tænkt at skulle optimere, effektivisere og standardisere). Inden for vores gren af forskningsverdenen sker dette typisk ved hjælp af CAQDAS – computer assisted qualitative data analysis software – hvor det ikke er ualmindeligt, at et sådant computerprogram i en forskningsartikel bliver beskrevet som en analysemetode i egen ret. Dette, mener vi, er til stor skade for kreativiteten i forskningen, da den kreative abduktionsproces ikke kan udføres af et computerprogram. Der er naturligvis ikke noget galt med den slags software i sig selv, men hvis man tror, at det kan erstatte en grundig, fordybende, tålmodig og kreativ læsning af materialet, går man galt i byen. Desuden er programmerne primært udviklet til kodning, som det eksempelvis praktiseres inden for Grounded Theory, og de er mindre velegnede til andre former for læse- og analysestrategier.

Nancarrow og kolleger har følgende, temmeligt nedslående, konklusion mht. McDonaldiseringen af forskningen i disse år:

Just as McWorld creates ‘a common world taste around common logos, advertising slogans, stars, songs, brand names, jingles and trademarks’ [...], the qualitative research world also seems to be moving towards a common world taste for an instantly recognisable and acceptable research method that can be deployed fast. (Nancarrow et al. 2005, p. 297).

Uanset hvad man måtte mene om McDonalds, og den effektivisering og standardisering, som McDonaldiseringen er udtryk for, kan det næppe karakteriseres som kreativt, hvis man blindt følger “a common world taste” inden for forskningsverdenen. Det ulykkelige er, at det ikke bare er forskere, der som

lemminge løber i samme retning, som man ville kunne dirigere i en anden retning ved hjælp af gode argumenter, for de gør dette, fordi der er opbygget systemer og incitament-strukturer, der inviterer til det. Disse systemer og strukturer er paradoksalt nok skabt for at forbedre forskningens kvantitet og kvalitet (“forskning i verdensklasse”, flere nobelpriser etc.), men resultatet vil – ud fra hvad vi ved fra kreativitetsforskningen – med stor sandsynlighed blive det modsatte. Den måde, bevillinger og belønningssystemer fungerer på i dag inden for forskningsverdenen, ville, med den seneste danske nobelprismodtager Jens Chr. Skous egne ord, have forhindret ham i at lave den kreative forskning, som faktisk førte til nobelprisen i kemi. Eller – som en anden nobelprisvinder, fysikeren Ben Mottelson, har udtalt til Information: “Hvis H. C. Ørsted, der opdagede elektromagnetismen i 1820, havde levet under de strategiske forskningsråd, havde han i stedet opfundet en forbedring af stearinlyset” (Information, 03.01.2008). De kreative nybrud i forskningen – hvad enten vi taler om de hårdeste naturvidenskaber eller kvalitativ human- og samfundsvidenskab – kræver tid, tålmodighed, viden, mod og en dvælen ved det samme over tid. Alt sammen faktorer som går stik imod den tendens til McDonaldisering, som vi oplever i vores eget forskerhverdagsliv.

Modfiguren til McDonaldiseringen af forskningen er forskning som et håndværk. Denne figur blev bl.a. fremhævet af Mills (1959) i hans klassiske bog, hvor han skrev om samfundsforskning som et “intellektuelt håndværk”, hvor der ikke kan angives manualer eller standardiserede procedurer, men hvor forskeren er en slags bricoleur, der på kreativ vis må lave sine analyser ud fra forhåndenværende materialer (empiri, livserfaring, teoretiske begreber osv.). Hver forsker må – ligesom enhver håndværker – udvikle sin egen personlige stil, hvilket der ikke skrives meget om i dagens metodebøger.

Afslutning

Denne artikel har søgt mod en udforskning af kreativitetens betingelser i hverdagslivet anno 2012. Vel at mærke et hverdagsliv, som vi selv erfarer det. Pointen med artiklen har været at afsøge vores egne hverdagerfaringer for at finde svar og bud på den kreativitetsudfordring, som mange er enige om, at vi står i. Kreativitet er ikke længere en luksus for de få, men hvordan får man så flere til at være kreative? Tager vi afsæt i egne erfaringer, så fremstår *hastighed, problemer med at dvæle ved det samme i længere tid og McDonaldisering af liv og forskning* som store kreativitetshæmmere. I en afsøgning af dette søgte vi andre forskeres beskrivelser og fandt, at modsvarerne til dette kunne være *ro, omvendning af overspringshandling til brugbare kreative brud, mesterlære og håndværk*. Ikke ligefrem kreativt, ville nogle måske indvende, da det er velafprøvede og tusinder år gamle teknikker. Alligevel vil vi hævde, at det er ‘nyt’ og under alle omstændigheder værdifuldt at minde om, at rutiner, vaner, stabilitet, systematik og kontinuitet er den horisont, på hvis baggrund det nye kan opstå. Og at kreativiteten fordrer en åbenhed overfor det upåagtede og det spontane, der meget sjældent finder plads i en stærkt kontrolleret og hastighedsbejstret tid.

Referencer

- Abbott, A. (2004). *Methods of Discovery: Heuristics for the Social Sciences*. New York: W.W. Norton & Co.
- Alvesson, M. & Kärreman, D. (2011). *Qualitative Research and Theory Development: Mystery as Method*. London: Sage.
- Amabile, T.M. (1996). *Creativity in context*. Boulder, CO: Westview.
- Brinkmann, S. (2006). *John Dewey: En introduktion*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Brinkmann, S. (2012a). *Qualitative Inquiry in Everyday Life: Working with Everyday Life Materials*. London: Sage.
- Brinkmann, S. (2012b). Qualitative research between craftsmanship and McDonaldization.

- A keynote address from the 17th Qualitative Health Research Conference. *Qualitative Studies*, 3(1): 56-68.
- Csikszentmihalyi, M. (1996). *Creativity—flow and the psychology of discovery and invention*. New York: Harper Perennial.
- Denzin, N. K. (1997). *Interpretive Ethnography: Ethnographic Practices for the 21st Century*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dewey, J. (1938). *Logic: The Theory of Inquiry*. New York: Henry Holt & Co.
- Hasse, C. (2001). Institutional creativity: The relational zone of proximal development. *Culture & Psychology*, 7(2), 199-221.
- Kahl, C.H., L. Hermes da Fonseca and E.H. Witte. (2009). Revisiting creativity research: An investigation of contemporary approaches. *Creativity Research Journal*, 21, no. 1: 1-5.
- Gardner, H. (1997). *Extraordinary minds*. London: Basic Books.
- Jalil, P. A. & Boujettif, M. (2005). Some characteristics of Nobel Laureates. *Creativity Research Journal*, 17:2, 265-272.
- John-Steiner, V. (1997). *Notebooks of the mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Lave, J. (2011). *Apprenticeship in critical ethnographic practice*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- McDermott, R. P. (1993). Acquisition of a child by a learning disability. In S. Chaiklin & J. Lave (Red.). *Understanding Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, C.W. (1959). *The Sociological Imagination*. (Denne udgave 2000). Oxford: Oxford University Press.
- Misak, C. (2005). ICU psychosis and patient autonomy: Some thoughts from the inside. *Journal of Medicine and Philosophy*, 30(4): 411-430.
- Murakami, H. (2009). *Hvad jeg taler om når jeg taler om at løbe*. Aarhus: Klim.
- Nancarrow, C., Vir, J. & Barker, A. (2005). Ritzer's McDonaldization and applied qualitative marketing research. *Qualitative Market Research*, 8, 296-311.
- Ritzer, G. (2008). *The McDonaldization of Society*. (5. udg.). Thousand Oaks, CA: Pine Forge.
- Sawyer, K.R. (2012). *Explaining creativity – the science of human innovation*. 2th edition. New York: Oxford University Press.
- Sennett, R. (1998). *The corrosion of character*. New York: Norton.
- Sennett, R. (2008). *The craftsman*. England: The Penguin Group. Allen Lane.
- Susa, A.M. & Benedict, J.O. (1994). The effects of playground design on pretend play and divergent thinking. *Environment and Behavior*, 26(4), pp. 560-579.
- Tanggaard, L. (2008). *Kreativitet skal læres – når talent bliver til innovation*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Tanggaard, L. & Brinkmann, S. (red.) (2009). *Kreativitetsfremmende læringsmiljøer*. Frederikshavn: Forlaget Dafolo.
- Tanggaard, L. & Stadil, C. (2012). *I bad med Picasso – sådan bliver du mere kreativ*. København: Gyldendal Business.
- Wehner, L., Csikszentmihalyi, M., & Magyari-Beck, I. (1991). Current approaches used in studying creativity. An exploratory investigation. *Creativity Research Journal*, 4 (83), 261-271.
- Zeng, L., Proctor, R.W. & Salvendy, G. (2011). Can traditional divergent thinking tests be trusted in measuring and predicting real-world creativity? *Creativity Research Journal*, 23 (1), 24-37.